

Николај ОВЧАРОВ
Република Бугарија

ЗА ЕДЕН ВАЖЕН ИСТОРИСКИ НАТПИС ОД XIV В. ВО ЦРКВАТА СВ. ГЕОРГИ КАЈ С. ГОРЕН КОЗЈАК, ШТИПСКО

Црквата Св. Георги кај с. Горен Козјак одамна го привлекува внимание-то на истражувачите. Таа некогаш беше проучувана од Ст. Михајлов, кој во месноста Козиград го бараше истоимениот средновековен град.¹ Подоцна, по археолошки пат, се докажа дека таму се наоѓал античкиот центар Баргала. Животот во него продолжува до рановизантиската епоха и прекинува во средновековието. Обидите Баргала да се идентификува со спомнатиот во средновековните извори град Брегалница, исто така, се неуспешни.²

Сепак, црквата Св. Георги постои и тоа само на неколку метри од утврдувањата на античка Баргала. Во последно време околу храмот се истражува голема средновековна некропола, датирана во доста широки хронолошки граници.³ Но, еден од најважните проблеми на паметникот што е предмет на нашиот интерес е сврзан со откривањето на цела серија натписи и цртежи-графити врежани на фреските.

Поголемиот дел од нив се реализирани на оригиналната фреска Христос Антифонитис. Според своите иконографски особености, не е можно таа да била испишана пред 80-тите години на XIII в.⁴ До денешни дни натписите се разгледувани во неколку публикации. Сосема солидно тие се претставени во статијата на З. Расолкоска-Николовска.⁵ Бл. Алексова го користи нејзиното читање, но дава свое видување од позиција на уметник, што не е и сосема точно.⁶ Истото читање е одразено и во зборници со документи и во хрестоматии.⁷ Во хронолошки поглед секаде е прифатено датирањето на З.

¹ Ст. Михайлов, Козјак и Брегалничката епископија. – Известия на българския археологически институт, XV/София, 1946/, 3-4.

² Bl. Alexova, C. Mango, Bargala. A preliminary report. - DOP, XX (Washington, 1971), 267; Бл. Алексова, Баргала-Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања. - Гласник на ИНИ, XI/Скопје 1967/, 7, 41. Одговорот е на Д. Коцо, Прилог кон проучувањето на градот Брегалница. - Акта Велјуса, II/Скопје 1984/, 76-79.

³ Зв. Белдедовски, Брегалничкиот басен во римскиот и раниот средновековен период. -Зборник VI/Штип 1990, посебно издание/, 50.

⁴ З. Расолкоска-Николовска, Исус Христос Антифонитис од црквата „Св. Ѓорѓи“ во Горен Козјак. - Зборник Д. Коцо. Скопје, 1975, 229.

⁵ З. Расолкоска-Николовска, Црквата „Св. Ѓорѓи“ во Горен Козјак во светлината на новите испитувања. В: - Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, I. Скопје, 1970, 222.

⁶ Бл. Алексова, Епископијата на Брегалница. Прилеп, 1989, 109, 160.

⁷ Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, I. Скопје, 1981, 130.

Расолкоска-Николовска, која навистина е најпрецизна. Натписите-графити на фреската Христос Антифонитис најверојатно настанале во 40-50-тите години на XIV в.

Во 1996 г. успеав да направам точни снимки од натписите во црквата Св. Георги. Важно е да се напомене дека тоа се првите естанпажи на текстовите (досега тие се давани само како преписи). Прецизните копии дозволуваат важни дополненија, што во некои случаи ја менуваат смислата на содржаното. Истовремено беа откриени и нови натписи, како и неколку цртежи-графити. Сето тоа дозволува да се направи нова публикација за врежаните текстови.⁸

Црквата Св. Георги кај Горен Козјак е местото каде што повеќето високообразувани луѓе, одбележани како „граматици“ (3), ги оставиле своите потписи. Меѓу нив е особено важен Станислав од Штип, кој можеби е истиот книжевник Станислав од Лесновскиот манастир што таму напишал неколку книги. Не помалку интересен е и потписот на граматик Воихна од Тетева катуна, кој покажува дека образованието проникнувало не само во големите градски и духовни центри. Впрочем, во самата црква Св. Георги се спроведувало обучување во грамотност, што се гледа од новооткриениот абецедар (подредена азбука).

Тука треба да се одбележи и натписот на поп Михаил, кој дошол во храмот за да помогне при вадењето лен од реката. Се покажа дека од етнографска гледна точка таа процедура е мошне интересна, при која ленот се кисне во вода а потоа се суши и се удира со дрвени прачки (таканаречено „гръстене“). При вадењето на натежнатиот од водата лен се јавува потреба од значителна машка сила.

Се надминаа и некои нејаснотии околу натписот оставен од посетителот Братан. Се покажа дека споменатиот збор „Македонија“ не е топоним, туку име на жена. Двајцата дошле во петок и присуствувале на две црковни служби во храмот.

Од историска гледна точка, најважен е натписот на граматик Нистор. Како и веќе разгледаните, и овој текст се наоѓа на фреската Христос Антифонитис. Проблемите кај него не се во расчитувањето, но во смисловното толкување. Кон првото читање имам две забелешки кои суштествено не го променуваат содржаното. Сосема јасно се гледа дека името на граматикот е испишано Нистор, а не Нестор, како што често се пренесува. Се разбира, станува збор за варијанта на второто име, но во случајов е интересна транслитерацијата од грчкиот прототип. Важна е и кратката форма на името. Тоа е типичен пример за два различни начина, според кои грчките зборови што завршуваат на -ιος во старословенските јазици преминуваат во завршеток на -НН или на -ъ. Случајот е аналоген и со името Γρηγόριος, транслитерирано како ГРНГОРН ИЛИ ГРНГОРЪ.⁹

⁸ Н. Овчаров, Надписите-графити от XIV в. в църквата „Св. Георги“ при с. Горни Козјак, Штипско.-Старобългаристика, 2000, 4.

⁹ Граматика на старобългарския език /под ред. Ив. Дуриданов/. София, 1993, 168.

Другиот момент е на вториот ред, каде З. Расолкоска-Николовска го востановува предлогот НЪ. Пред сè, таму малтерот е многу оштетен за да се направи каква и да е реконструкција. Освен тоа, НЪ не е предлог туку соединителен сврзник за кого, очигледно, нема место во посочениот текст.

Натписот се состои од два реда и едно ер со искористување само на њ. Во него, во првиот ред се фиксирани три лигатури: А+М, Н+К и Н+Н. Лигатурата Н+Н, пак, употребена е во самото финале. На крајот на текстот се скратени двата последни збора. Очигледно, натписот е реализиран од високо образован човек:

АЗЪ ГРАМАТНКЪ ННСТОРЪ/ НАПНСА ХЪ СЛОВА В ДНН.....ДЕ/С/П/О/ТА ТОРН/Н/КА

Наспроти сосема јасната содржина на текстот, се поставува прашањето за личноста на деспотот Торник. З. Расолкоска-Николовска него го бара во општите трудови на Е. Арвајлер и Б. Ферјанчиќ, но не успева таму да пронајде деспот со такво име. Во крајна линија, таа заклучува дека станува збор за нова личност, носител на висока титула. Според неа, Торник бил издигнат во тој ранг од бугарскиот или од српскиот царски двор.¹⁰

Авторката на првата публикација не била запознаена со специјалните истражувања за фамилијата на Торниците во времето на династијата на Палеолозите, кои излегле од печат речиси истовремено со нејзината статија. За родоначалник на познатата ерменска фамилија во тој период се смета логотетот на дромос Димитар Торник, роден 1198 г. Во XIII-XIV в. сè уште не се познати деспоти од овој значаен род, но има неколку личности што достигнуваат високи должности во хиерархијата.¹¹

Во периодот што е предмет на нашиот интерес, можат да се сместат следниве претставници на оваа аристократска фамилија. Во 1326 г. е споменат Константин Торник Палеолог, кој е *μᾶς δρογγυριος τς βυλις*. Меѓу 1337 и 1339 г. е познат Димитар Торник Палеолог, кој можеби е син на претходниов. Кон средината на XIV в. се појавува Андроник Торник Комнин Дука Палеолог, син на Исак Торник и Марија Торник Палеолог. Актите на манастирот Пантократор свидетелствуваат за еден Димитар Торник во 1358 г.¹²

Познати се и неколку неидентификувани Торници од оваа епоха. Георги Пахимер кратко известува за еден Торник кој во 1297 г. преминува на српска страна заедно со војсководецот Котаница. Во 1320 г. е споменат *μᾶς κομποσταλος* Михаил Торник – пријател на угледниот државник Теодор Метохит¹³. Одамна е искажана хипотезата дека тоа е истиот „преблагороден Торникий“ за кого говори Никифор Григора при опишувањето на византиската мисија

¹⁰ З. Расолкоска-Николовска, Црквата „Св. Ѓорѓи“..., 223.

¹¹ G. Schmalzbauer, Die Tornikoi der Palaiologenzeit, Prosopographischen Untersuchung zu einer byzantinischen Familie. - Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, XVIII (Wien 1969), 115-135.

¹² Истото, 117, 124, 126, 129.

¹³ Истото, 130-132.

во Србија 1326 г.¹⁴ Всушност, тој дури и се наоѓа на чело на пратеништвото. Пратениците несомнено минале низ реонот на Штип, но нема никакви податоци дека споменатиот благородник се задржал таму.

Многу логично би било бараната личност да е идентична со внукот на императорот Јован III Дука Ватац (1222-1254), Константин Комнин Торник. Според еден инвентарен список, тој издал грамота и му подарил имоти на манастирот Св. Богородица Милостива кај Велјуса, Струмичко.¹⁵ Тоа е одразено во подоцнежна интерполација на текстот, кој е од 1164 г: *λερον συγγλλιδιον γραφ το περιποθτου νεπιου το κραταιο κα αγου μν βασιλεως κυρο Κονσταντινο Κομνηνο το Τορνικη*.¹⁶

Таа идентификација навистина е многу примамлива. Блиското сродство со императорката лесно би можело да донесе и деспотска титула. Најверојатно, за да може да ги подарува имотите, Константин Торник Комнин бил во Источна Македонија. Сепак, остава сомнение големата хронолошка разлика од цел век меѓу смртта на императорот Јован III Дука Ватац и евентуалната појава на негови внук кон средината на XIV в.

Како најприфатлива идеја се покажува поврзувањето на деспотот Торник од црквата Св. Георги со една личност спомната во актите на атонскиот манастир Есфигмен. Сведоштвото е од 1356 г. и во него се зборува за *Τρνικος Ροδοβλβος*, кој бил *κεφαλς* на Сер. Како што е познато, тоа е времето непосредно по смртта на српскиот цар Стефан Душан. Тогаш, неговата вдовица и сестра на бугарскиот цар Иван Александар, Елена, се повлекла во Сер. Сè до неодамна се сметаше дека Торник Радослав бил непознат син на Стефан Душан и Елена, но таа хипотеза веќе аргументирано е отфрлена.¹⁷

Има неколку факти што наведуваат на помислата за идентичност на двете лица. Од гледна точка на јазичните особености, интересно е испишувањето на името. Неспорно, првото име на серскиот кефалија е Торник, а второто покажува барем делумно словенско потекло. Особено е интересна формата *Τρνικος*. Според погореспоменатото правило за транслитерирање на грчките имиња во старословенските јазици, тоа е кратката варијанта и непосредно одговара на формата *ТОРНХКЪ*. Во сите други примери името е *Торнкис*, *Торнкис*, кое во старословенската транскрипција треба да звучи *ТОРНХКНН*, *ТОРНХКН*. Ако прифатиме дека водечко било првото име, тогаш серскиот кефалија од 1356 г. најверојатно, скратено бил нарекуван *ТОРНХКЪ*.

Нема сомнение дека Торник Радослав ѝ бил близок на царицата Елена. Имено, како таков тој го управувал Сер и тоа во периодот кога младиот српски цар Урош V ја утврдувал својата власт. Како што инаку веќе е докажано

¹⁴ М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњевековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века. Београд, 1926, 134; Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, II. Скопје, 1977, 535.

¹⁵ L. Petit, Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macedoine. - Известия русского археологического института в Константинополе, VI (София 1900), 141-142.

¹⁶ П. Миљковиќ-Пепек, Велјуса. Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица. Скопје, 1981, 288-289; V. Laurent, Recherches sur l'histoire et la cartulaire de Notre-Dame de Pitié à Stroumitza. Echos d'Orient XXXIII (Paris 1934), 15-23.

¹⁷ G. Schmalzbauer, н.д., 132-133.

во науката, до 1361 г. во српското царство се зачувала силата на централната власт.¹⁸ По таа година созреаните центрифугални сили почнуваат да даваат негативни резултати олицетворени во сепаратистички дејанија на обласните господари.

Растојанието меѓу Сер и Штип воопшто не е големо. Потполно е можно токму во тие пет доста нејасни години по смртта на Стефан Душан, Торник Радослав да добил деспотска титула. Тоа би можело да се случи со интервенција на царицата Елена кај нејзиниот син Урош V, а можеби и со содејство на нејзиниот брат и негов чичко Иван Александар. Формулата „в дните на...“ покажува дека тој се стремел кон самостојност, што е сосема во склад со духот на немирното време.¹⁹

Епохата потполно одговара со датирањето што го има комплексот натписи-графити од Горен Козјак. Имено, за човек со словенско потекло, но кој го носи името на Торниците, можно е натписот во црквата Св. Георги да е испишан на старословенски јазик. Конечно, не треба да се заборава дека Углеша Мрњавчевиќ се утврдува како независен владетел на Сер кон 1365 г. и ја добива токму титулата деспот.

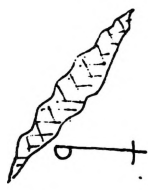
Превод од бугарски јазик
Бобан Петровски

¹⁸ Н. Овчаров, *История и археология на Вардарска Македонија през XIV в.* София, 1996, 22.

¹⁹ Н. Овчаров, *За името и произхода на съпругата на деспот Йоан Оливер от XIV в.* - Минало, 1997, 2, 57.

ДЗЫТРАМД ИХЫН СТОРНДНХСД

ХЫСМОВА БАНН

ДЕНТД ТОРХСД